

ELŐSZÓ

A KOMMUNIKÁCIÓ ÉS PROPAGANDA AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚBAN TEMATIKUS SZÁMHOZ: ÚJ KUTATÓI KÉRDÉSEK FELÉ¹

Szőts Zoltán Oszkár – *Z. Karvalics László*
zoltanszots79@gmail.com zklmaildelivery@gmail.com

A *Médiakutató* című folyóirat 2010 tavaszán tematikus válogatást közölt „a hátszág nagy háborújáról” 2009. november 23-25-én, a Hadtörténeti Intézet és Múzeumban rendezett konferencia kommunikáció- és médiatörténeti tárgyú előadásából.² A szervezők (Závodi Szilvia és Szoleczky Emese) által szerkesztett tanulmányok nemcsak azokat a régóta jól ismert pályákat mutatták be, amelyeken a politikusoknak oly hatékonyan sikerült a társadalmat is mozgósítani, hanem ráirányították a figyelmet a sajtó könnyen kutatható és bőséggel áradó folyamán túli kommunikációs hajszálerekre, amelyek szinte észrevétlenül egészítették ki a csatornák és a hatások világát, az imakönyvektől a háborús névadásokon át a látvány-lövészárokig.

Ha a kérdést úgy tesszük fel tehát, hogy „*mi nem mondatott még el az első világháború propagandatörténetével kapcsolatban?*”, akkor a válasz erre az lehet, hogy a legtöbb lehetőséget a formagazdagság feltárása kínálja. Az akusztikus és a vizuális, a szöveges és a képi, meg ezek hibridjei. A felületek, médiumok, használati tárgyak, közterületi objektumok és az ezekre rátelepülő műfajok. Vagy akár mindezek szemiotikai metszete, szimbólumokkal, ikonicitással, jelentésekkel, jelentéscserékkel. Nem mulasztható el a politikai-közéleti újságokon és az irodalmi reprezentáción túli médiavilágok szerepe ebben a különös ökoszisztémában: például a gyermeklapoké vagy tudományos ismeretterjesztő sajtóé. (Ez utóbbiak háborús évfolyamai mellé izgalmas tartalomelemzések kívánkoznak, amelyek megmutatják, hogyan használták fel a háborús téma-konjunktúrát bizonyos kérdések iránti érdeklődés felkeltésére, s hogyan aktualizált népszerű evolúciobiológiai vagy fizikai-kémiai kérdésköröket a fegyveres konfliktus, mint kontextus.)

A fentiek jól beleillenek abba a trendbe, ahogy – Pók Attila szavaival³ – a mai szakirodalom sokkal több figyelmet szentel a háború civil vonatkozásainak és emlékezetének, társa-

¹ E tematikus szám tanulmányai előadásként hangzottak el a Szegedi Információtörténeti Műhely 2014. október 8-i konferenciáján (Az első világháború információtörténetéhez). A konferencia megszervezését és a kéziratok gondozását az *Első Világháború Centenáriumi Emlékbizottsága* anyagilag támogatta.

² http://www.mediakutato.hu/kiadvany/2010_01_tavasz.html További előadások jelentek meg A Hadtörténeti Múzeum értesítőjének tematikus számában: A Hadtörténeti Múzeum értesítője = Acta Musei Militaris in Hungaria, 2011. 12.

³ http://hvg.hu/instant_tudomany/20140627_Elso_vilaghaboru_a_20_szazad_oskatasztrof

dalom- és mentalitástörténetének, mint hadtörténetének.⁴ Nem szabad azonban szeparációs logikával közeledni mindehhez. Pollmann Ferenc szavaival élve nem kellene leszűkíteni a hadtörténet érvényességét csak arra, ami a frontokon és a hadseregen belül történik, hanem ki kell tágítani mindarra, ami az emberekkel történik akkor, amikor háború van, hiszen a háború nemcsak a katonák életét befolyásolta.⁵ Ahogy Stephen Badsey (2009) javasolja, azt állítva, hogy a brit hadsereg és a portré, amit a harcairól a média festett, nem választható el egymástól: a hadtörténetnek és a kultúrtörténetnek össze kell fornia (ahogyan a parancsnokok harctéri döntéseiben is rekonstruálható és rekonstruálandó a médiumok vélemény-befolyásoló szerepe). S valóban: az, hogy a frontról a hátszakra helyeződött a figyelem súlypontja, nem feledtetheti el velünk a propaganda *totalis jellegét* sem. A lövészárkokban motivációs és harci eszközként sulykolt üzenetek ugyanazok voltak, mint amelyek a mindennapi tudatformálás során az állampolgárokhoz eljutottak: az ellenség diabolizálása, a saját álláspont és ideológia szennvedélyes felmagasztalása. Egy propaganda-puzzle sohasem önmagában áll, mindig mellé és mögé lehet illeszteni darabkákat. Tunc (2012) bemutatja például, hogy a növekvő németellenesség hogyan vezetett az Egyesült Államokban a német ételek átnevezéséhez. Csakhogy mindez egy még átfogóbb változás-együttes része is volt, amely tartalmazta ezen felül a középosztály-beli nők új főzési és étkezési szokásainak kialakítását (amit a Herbert Hoover-vezette United States Food Administration poszterekkel és nyilvános eseményekkel egyengetett). Mindemögött az a praktikus cél húzódott meg, hogy miközben a frontkatonák a legvágyottabb élelmiszerekből kapnak, ez ne okozzon feszültséget a hátszágban – s oda vezetett, hogy a háború alatt és után lassan kifermálódott a szupermarketek és a fémdobozos konzerv-ételek új, „amerikanizált” kultúrája. De hozhatunk hazai példát is. Vörös Boldizsár kutatásai rámutattak, hogy az első világháború időszakának Budapestjét tömeges átnevezési láz hatotta át. Az új nevek a mindennapi élet legkülönbözőbb területein jelentek meg, például a háború hatására létrehozott szervezeteknél, a különféle termékek elnevezéseiben és a már korábban is meglévők átnevezéseiben egyaránt, hogy aztán ezek az átnevezések valamennyi nagyobb huszadik századi esemény során vagy azt követően megismétlődjenek. (Vörös 2010)

De a „tematikus kiterjesztés” nemcsak a releváns kapcsolatok felfejtésén keresztül történik. Az első világháborús gyakorlat a megelőző idők propagandatelevényéből nő ki, s mivel néhány év alatt kétségkívül professzionalizálódik, intézményesedik és eszközlődik is, évtizedes, maradandó hatást gyakorol a háború utáni világra (minderre lásd válogatásunkban Lénárt András tanulmányát). David Reynolds monumentális műve, amely az első világháború „hosszú árnyékát” fejti fel (Reynolds 2015), nem győzi hangsúlyozni, mekkora szerepet játszott például az 1914. évi belgiumi német atrocitások szélsőséges brit és amerikai „propaganda-túllihegése” abban, hogy az USA és Nagy-Britannia döntéshozói és közvéleménye erősen kábult (anesthetized) volt, amikor a zsidók szervezett megsemmisítéséről kezdett szólni a fáma 1942-től. Olyan átlátszóan hazugnak és szélsőségesnek bizonyultak az első világháború németellenes propagandakonstrukciói, amelyek bestiális hordaként állították be a fegyelmezett és hatékony császári tömeghadsereget⁶, hogy a holocaust sokak számára tűnt

⁴ Az első világháború historiográfiáját nézve a háború alatt és után főként a háborús felelősség kérdéséről folytak a szakmai viták, a két világháború között vagy ideológiai, vagy katonai szakírói értékelések születtek, a második világháború után a Leninre visszavezethető gazdasági-társadalmi értékelés („imperialista rablőháború”) volt domináns, majd a ’60-as évektől az objektivitásra törekvő eseménytörténeti értékelés. A társadalom- és mentalitástörténeti, valamint a hátszágot célzó kutatás főként a 2000-es évek jellemzője csakugyan, de korábbi hiányt pótol. Az első világháború 1989 előtti historiográfiájáról lásd Szóts (2014).

⁵ http://ujkor.hu/portre/pollmann_ferenc_interju

⁶ Számos érdekes példát közöl a képeslapok különösen népszerű világából Majoros (2015).

rossz emlékeket felidéző mesterkedésnek, mintsem a valóság hihető reprezentációjának. (Ki tudja: lehet, hogy az érintettek, például a bevagonírozásuk előtt a koncentrációs táborokról hírekhez jutó máramarosi zsidók is hasonló okok miatt „nem hitték el”, mi vár rájuk).

E tematikus válogatás az első világháborús propaganda újabb aspektusaira kívánja felhívni a figyelmet. Lénárt András már említett munkája mellett helyet kaptak benne muzeológiai, társadalom- és sajtótörténeti írások egyaránt. Závodi Szilvia a Hadtörténeti Múzeum gyűjteményén keresztül mutatja meg a mindennapi használati tárgyakon megjelenő propagandát, mely köré önálló iparág alakult ki a háború folyamán, melyet az állam ellenőrzése alá vont. Szóts Zoltán Oszkár a sajtó irányításának folyamatát egy konkrét esemény, a limanovai csata kommunikációján keresztül rekonstruálja. Tamás Ágnes áttekintése túllép a hagyományos sajtóelemzésen: a *Borsszem Jankó* című élclap karikatúráin keresztül nemcsak a háború eseményei ismerhetőek meg, hanem a cenzúra-elvárások mögött kirajzolódó normák és a szerkesztők ahhoz való viszonya is. Somogyi László a korabeli sajtótermékeket abból a szempontból teszi mérlegre, hogyan viszonyultak Szerbiához, illetve a szerb néphez, milyen képet közvetítettek Magyarország egyik legfontosabb közvetlen első világháborúbeli ellenségéről. Klestenitz Tibor hasonló kérdéskört vizsgál, mégpedig a központi hatalmak propagandájának Nagy-Britannia képét, kiemelve azt a gyakorta elhanyagolt szempontot, hogy a kommunikáció technikájánál mennyivel fontosabb annak tartalma és azok a kontextusok, amelyek ezeknek az üzeneteknek a befogadói számára fontosak. Szeghő Patrik írása a brit sajtó világába vezet át minket. A *New Europe* című külpolitikai folyóirat délszláv egységről szóló cikkeit tekinti át, a lap létrejöttétől 1920-ig, keresve azt a szerepet, amit egy újság játszhat az események és a mögötte álló közgondolkodás formálásával. Turbucz Péter írása másik világot mutat be, mégpedig nem az írott, hanem a szóbeli propagandáét. Az 1914 októberétől, Budapesten szervezett hadielőadások bemutatása, rendszerezése új kísérlet a hátország tudatos politikai nevelésének bemutatására.

Bízunk benne, hogy e válogatás nemcsak történeti érdekességeket szállít a Jel-Kép olvasóinak, hanem a történelmi anyagon keresztül újfajta kommunikációkutatási kisablakokat is nyit egy sokkal átfogóbb terepre, ahol a történeti tárgy apropó lehet modellek és fogalmi keretrendszerek újragondolására is.

Irodalom

- Badsey, Stephen (2009) *The British Army in Battle and Its Image, 1914–18*. London: Continuum
- Majoros, István (2015) Képeslapok a frontról In: Majoros István (szerk.) *Sorsok, frontok, eszmék. Tanulmányok az első világháború századik évfordulójára*. ELTE BTK, Budapest. 769–778.
- Reynolds, David (2015) *The Long Shadow: The Legacies of the Great War in the Twentieth Century*. W. W. Norton & Company.
- Szóts, Zoltán Oszkár (2014) A magyar történettudomány jellemző megközelítésmódjai az I. világháborútól 1989-ig. *Honismeret* 6 (42) 62–66.
- Tunc, Tanfer Emin (2012) Less Sugar, More Warships: Food as American Propaganda in the First World War. *War in History*. April (19) 193–216.
- Vörös, Boldizsár (2010) Nemzeti Park, Vilmos Császár út és a Hősök Söre. *Médiakutató*, Tavasz (11) 116–121.